

ЦИВІЛІСТИКА

БАРАНКОВА В. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.4>**ЗАКОННІСТЬ НОТАРІАЛЬНИХ АКТІВ**

Статтю присвячено дослідженню змісту вимоги законності, що ставиться до нотаріальних актів, з'ясуванню специфічних проявів законності нотаріальних актів як актів правозастосування у сфері безспірної цивільної юрисдикції, а також наслідків недотримання вимог законності. Установлено, що нотаріуси й інші особи, які уповноважені законом вчиняти нотаріальні дії, діють у межах нотаріальної процесуальної форми, дотримання вимог якої забезпечує постановлення законних та обґрунтованих нотаріальних актів. Зазначені вимоги висуваються до нотаріальних актів унаслідок правозастосовного характеру нотаріальної діяльності й мають розглядатися як конститутивна специфічна складова частина змісту принципу законності в нотаріальному процесі.

Виходячи з розуміння змісту законності як загальноправового принципу, все-таки правила принципу законності в нотаріальному процесі досліджуються, враховуючи специфіку змісту й завдань нотаріальної діяльності, у двох взаємопов'язаних аспектах.

По-перше, усі дії нотаріуса й інших посадових осіб мають підпорядковуватися відповідним законодавчим актам, позаяк будь-яке порушення правових норм, що визначають порядок вчинення нотаріальних дій, може потягти за собою недійсність і нотаріального акту, і самого посвідчуваного нотаріусом правочину.

По-друге, у межах нотаріального процесу дотримуватися законів мають й інші суб'єкти – учасники нотаріальної справи. На нотаріуса ж покладено обов'язок контролювати законність дій всіх інших суб'єктів нотаріального процесу. У випадку порушення ними вимог законності до них застосовується особлива правова санкція – відмова у вчиненні певної нотаріальної дії.

Проявом правил принципу законності щодо діяльності нотаріальних органів є обов'язок постановлення законного нотаріального акту. Законність нотаріального, як і будь-якого іншого правозастосовного, акту, пов'язується з дотриманням під час його постановлення матеріальних і процесуальних норм.

Матеріально-правовий прояв принципу законності полягає в правилах, згідно з якими нотаріус вчиняє нотаріальні дії, керуючись правовими нормами, що регулюють певні матеріальні правовідносини. Процесуально-правовий прояв принципу законності полягає в обов'язку нотаріуса дотримуватися порядку вчинення будь-якої нотаріальної дії, що точно врегульований законодавством. Чітке врегулювання законом порядку здійснення нотаріальної діяльності має виняткове значення: будь-який державний чи приватний нотаріус вчинюють нотаріальні дії за одними й тими самими правилами. Отже, дотри-

мання вимог нотаріальних процесуальних норм поряд із нормами матеріальними – неодмінна умова постановлення законного нотаріального акту.

Ключові слова: *нотаріат, нотаріальна діяльність, нотаріальний процес, принципи нотаріального процесу, нотаріальні акти, законність нотаріальних актів, принцип законності в нотаріальному процесі.*

Barankova V. V. Legality of notarial deeds

The following article is concerned with the study of the content of the legality requirement, in relation to notarial acts, clarification of specific manifestations of the legality of notarial deeds as acts of law enforcement in the field of undisputed civil jurisdiction, as well as the consequences of non-compliance.

It was found those notaries and other persons, who are authorized by law to perform notarial deeds, act within the notarial procedural form, compliance with the requirements of which ensures the issuance of lawful and reasonable notarial acts. These requirements are put forward to notarial acts due to the law enforcement nature of notarial activities and should be considered as a constitutive specific component of the content of legality in the notarial process.

Based on the understanding of the content of legality as a common law principle, however, the rules of the legality principle in the notarial process are studied, while taking the specifics of the content and objectives of notarial activities into account, in two interrelated aspects.

First, all actions performed by the notary as well as by other officials must be subject to the relevant legislation, because any violation of the legal norms, which are governing the procedure of notarial acts may entail the invalidity of both the notarial deed and the notarized transaction itself.

Secondly, within the framework of the notarial process, other subjects, namely the participants of the notarial case, must also comply with the laws. The notary, in his turn, is obliged to control the legality of the actions of all other subjects of this notarial process. In case if they violate the requirements of legality, a special legal sanction is applied to them in form of a refusal to perform a certain notarial act.

Manifestation of the rules of the legality principle in relation to the activities of notarial bodies is the obligation to issue a lawful notarial deed. The legality of the notarial deed, as well as any other type of law enforcement act, is connected with observance at its decision of material and procedural norms.

Substantive legal manifestation of the legality principle consists of the rules according to which the notary executes notarial acts, while being guided by the legal norms governing certain substantive legal relations. Procedural and legal manifestation of the legality principle is the duty of the notary to follow the procedure for performing any possible notarial act, which is precisely regulated by the legislation. Precise regulation of the order of notarial activity by the law is of exceptional importance, as any public or private notary performs notarial acts according to the same set of rules. Thus, the compliance with the requirements of notarial procedural rules, as well as with the material rules is an essential condition for the issuance of a lawful notarial deed.

Key words: *notaryship, notarial activity, notarial process, principles of notarial process, notarial acts, legality of notarial acts, legality principle in notarial process.*

Вступ. Інституту нотаріату в правовій державі приділяється одна з ключових ролей не тільки в наданні правової допомоги фізичним та юридичним особам і в забезпеченні їхньої правової безпеки, а й у запобіганні спорів між суб'єктами цивільно-правових відносин. Участь нотаріуса під час розробки умов правочину дозволяє унеможливити виник-

нення спорів про право між сторонами правочинів, робить їх відносини більш стабільними й передбачуваними. Реалізація нотаріальних функцій дозволяє забезпечити суб'єктів права правовим захистом вже на етапі оформлення прав і договорів, в той час як судовий захист знадобиться пізніше, у випадку виникнення спору.

Однією з найбільш істотних функцій нотаріату, яка поряд з іншими покликана гарантувати виконання вищезазначених завдань, є функція забезпечення законності під час вчинення нотаріальних дій (контрольна функція). Правова стабільність і безконфліктність договорів, інших правочинів чи юридичних актів зумовлюється їхньою правомірністю, тому нотаріус не тільки сам дотримується вимог закону, але й зобов'язаний не допустити порушень закону в діях інших учасників нотаріальної дії.

Проблеми законності нотаріальних актів тією чи іншою мірою розглядалися такими науковцями, як В.В. Комаров, Л.К. Радзієвська, Л.Г. Пасічник, М.М. Дякович, М.С. Долинська, І.П. Фріс, С.Я. Фурса, І.М. Череватенко здебільшого в аспекті характеристики загальних принципів нотаріального процесу. Водночас законність розглядалася як загальноправовий принцип, а її специфічні правила, зумовлені правовими характеристиками нотаріальної діяльності як особливого різновиду юрисдикційної діяльності, практично не досліджувалися. Також не висвітлювався зміст вимоги законності нотаріальних актів як складовий елемент принципу законності в нотаріальному процесі.

Суттєвою проблемою сучасного правозастосування є відсутність законодавчого унормування поняття та змісту законності нотаріального акту, а також наслідків порушення такого принципу в нотаріальному провадженні.

Постановка завдання. Виходячи із зазначеного, метою статті є визначення закріплених у законодавстві правил принципу законності, визначення змісту вимоги законності нотаріальних актів та її складових елементів, а також формулювання пропозицій щодо законодавчого унормування змісту цієї вимоги й правових наслідків її недотримання.

Результати дослідження. Нотаріуси й інші особи, які уповноважені законом вчиняти нотаріальні дії, діють у межах нотаріальної процесуальної форми, дотримання вимог якої забезпечує постановлення законних та обґрунтованих нотаріальних актів. Зазначені вимоги висуваються до нотаріальних актів унаслідок правозастосовного характеру нотаріальної діяльності й мають розглядатися як конститутивна специфічна складова частина змісту принципу законності в нотаріальному процесі.

У загальному розумінні зміст принципу законності в нотаріальній діяльності полягає в тому, що вчинення нотаріальних дій, віднесених законом до компетенції нотаріальних органів, може відбуватися тільки з додержанням вимог чинного законодавства України [1, с. 122; 2, с. 6; 3, с. 152].

Виходячи з такого розуміння змісту законності як загальноправового принципу, все ж таки правила принципу законності в нотаріальному процесі слід розглядати, враховуючи специфіку змісту й завдань нотаріальної діяльності, у двох взаємопов'язаних аспектах.

По-перше, усі дії нотаріуса й інших посадових осіб мають підпорядковуватися відповідним законодавчим актам, позаяк будь-яке порушення правових норм, що визначають порядок вчинення нотаріальних дій, може потягти за собою недійсність і нотаріального акту, і самого посвідчуваного нотаріусом правочину. Наприклад, якщо нотаріус посвідчує договір відчуження жилого будинку особою, яка перебуває в зареєстрованому шлюбі, без перевірки наявності згоди іншого з подружжя, то такий договір має бути визнаний недійсним.

По-друге, в межах нотаріального процесу дотримуватися законів мають й інші суб'єкти – учасники нотаріальної справи. На нотаріуса ж покладено обов'язок контролювати законність дій всіх інших суб'єктів нотаріального процесу. У випадку порушення ними вимог законності до них застосовується особлива правова санкція – відмова у вчиненні певної нотаріальної дії.

Проявом правил принципу законності щодо діяльності нотаріальних органів є обов'язок постановлення законного нотаріального акту. Законність нотаріального, як і будь-якого іншого правозастосовного, акту завжди пов'язується з дотриманням під час його постанов-

лення матеріальних і процесуальних норм. Тому слід погодитися з вченими, які зазначали, що принцип законності стосовно нотаріальної діяльності має елементи матеріально-правові й процесуальні [4, с. 121; 5, с. 175].

Матеріально-правовий прояв принципу законності полягає в правилах, згідно з якими нотаріус вчиняє нотаріальні дії, керуючись правовими нормами, що регулюють певні матеріальні правовідносини, і має їх правильно застосовувати. Відповідно до ст. 2 Закону «Про нотаріат» правовою основою діяльності нотаріату є Конституція України, Закон «Про нотаріат», інші законодавчі акти України. Саме тому крім нормативних актів, які безпосередньо врегульовують питання організації та діяльності органів нотаріату, суттєве значення мають чисельні норми таких галузей права, як цивільне, сімейне, трудове тощо. Так, під час розв'язання питання про видачу свідоцтва про право на спадщину застосовуються відповідні норми Цивільного кодексу. Під час вчинення виконавчого напису про стягнення заборгованості з підстав, що впливають із трудових відносин, нотаріуси застосовують Кодекс законів про працю. Під час посвідчення шлюбного договору або видачі свідоцтва про право власності подружжя застосовуються норми Сімейного кодексу. Неправильне застосування норм матеріального права як прояв незаконності нотаріального акту слугуватиме підставою для його скасування в судовому порядку у випадку подання відповідного позову.

Як приклад порушення принципу законності саме в матеріально-правовому аспекті можна навести судову справу за позовом Особи 1 до Особи 2 за участю як третьої особи Новотроїцької державної нотаріальної контори про визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину.

Задовольняючи позовні вимоги позивача Особи 1, суд мотивував своє рішення від 20 серпня 2019 р. такими обставинами. Після смерті батька позивачки відкрилася спадщина у вигляді земельного паю. Відповідно до свідоцтва про народження Особа 1 є дочкою спадкодавця Особи 3. Було заведено спадкову справу. У встановлений шестимісячний строк заяву про прийняття спадщини подала відповідачка Особа 2 на підставі утвердженого рішенням Новотроїцького районного суду Херсонської області юридичного факту проживання однією сім'єю як чоловіка й дружини без реєстрації шлюбу з 2002 р. по день смерті спадкодавця та отримала в нотаріуса свідоцтво про право власності на спадкове майно після смерті Особи 3. Позивачці ж у видачі такого свідоцтва нотаріус відмовив. Визнавши, що позивачка як дочка спадкодавця є спадкоємцем першої черги за законом, а відповідачка є спадкоємцем четвертої черги за законом, суд вирішив позовні вимоги задовольнити й визнати недійсним свідоцтво про право на спадщину, видане відповідачці [6]. Отже, у справі судом було встановлено неправильне застосування нотаріусом норм матеріального права, а саме помилкове незастосування закону, що підлягав застосуванню, положень ст. 1261 Цивільного кодексу (далі – ЦК), згідно з якою діти спадкодавця мають право на спадкування в першу чергу.

Процесуально-правовий прояв принципу законності полягає в тому, що порядок вчинення будь-якої нотаріальної дії точно врегульований законодавством, і тому іншою складовою частиною законності нотаріального акту слід вважати дотримання нотаріальних процесуальних норм. Так, згідно зі ст. 39 Закону «Про нотаріат» порядок вчинення нотаріальних дій встановлюється цим Законом та іншими актами законодавства України. Аналіз правової природи Закону «Про нотаріат» свідчить про те, що це за своїм характером акт переважно процесуальний, позаяк унормовує всю діяльність нотаріуса, що має дотримуватися як норм, що містять загальні правила вчинення будь-яких нотаріальних дій, так і тих, що передбачають спеціальні правила вчинення певної нотаріальної дії.

Чітке врегулювання законом порядку здійснення нотаріальної діяльності має виняткове значення: будь-який державний чи приватний нотаріус вчинюють нотаріальні дії за одними й тими самими правилами. Отже, дотримання вимог нотаріальних процесуальних норм поряд із нормами матеріальними – неодмінна умова постановлення законного нотаріального акту. Порушення процесуального порядку вчинення нотаріальної дії може слугувати самостійною підставою для скасування нотаріального акту в судовому порядку.

Наприклад, у судовій справі за позовом Особи 1 до Особи 2 Вишнопільської сільської ради Старокостянтинівського району Хмельницької області про визнання заповіту нікчемним суд постановив рішення про задоволення позову, виходячи з такого. У судовому засіданні було встановлено, що заповіт, складений Особою 3 на користь Особи 2, був посвідчений секретарем Вишнопільської сільської ради Старокостянтинівського району Хмельницької області. Суд визнав такий заповіт нікчемним, ґрунтуючись на тому, що він був складений із порушенням вимог щодо його посвідчення, зокрема на момент посвідчення заповіту виконавчим комітетом Вишнопільської сільської ради Старокостянтинівського району Хмельницької області не приймалось рішення, яке б надавало секретарю виконавчого комітету чи іншій посадовій особі право на вчинення нотаріальних дій [7]. У такому випадку йдеться про недотримання вимог законності саме в процесуально-правовому аспекті, позаяк підставою для визнання заповіту нікчемним стало порушення вимог п.п. 1 і 2 ч. 1 ст. 37 Закону України «Про нотаріат», пп. «б» п. 5 ч. 1 ст. 38, ч. 6 і ч. 8 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. у редакції, чинній на час посвідчення заповіту, Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 11 листопада 2011 р., що врегульовують саме порядок вчинення нотаріальних дій.

В іншій судовій справі судом було визнано нікчемним заповіт також через порушення порядку його складання та підписання. Суд встановив, що заповіт складений і посвідчений 22 серпня 2019 р., тобто через 2 місяці й 14 днів після смерті заповідача Особи 6. Місце народження заповідача в заповіті не вказано, номер паспорту заповідача, зазначений у заповіті, не збігається з номером паспорту Особи 6. У посвідчувальному написі на заповіті й у реєстрі нотаріальних дій не записано місце вчинення нотаріальної дії із зазначенням адреси, а також причини, з яких нотаріальна дія вчиняється поза приміщенням органу місцевого самоврядування. З тексту заповіту вбачається, що він не був прочитаний секретарем сільської ради вголос попри те, що заповідач не міг власноруч його підписати. У тексті судового рішення суд наголосив, що в такому випадку позивач не оспорує заповіт, а просить визнати заповіт нікчемним, а тому з'ясуванню в спорі підлягають лише обставини щодо форми й посвідчення заповіту в розумінні ст. ст. 1233, 1247 ЦК України [8].

У такому зв'язку слід наголосити на необхідності змін у нотаріальному законодавстві. Так, Закон «Про нотаріат» містить дві статті, зміст яких практично дублюється (ст. 2 та ст. 7 Закону), хоча має відбивати необхідність унормування матеріально-правових і процесуально-правових підстав постановлення законного нотаріального акта-документа. Поряд із цим жодна стаття чинного Закону не врегульовує підстав для скасування нотаріального акта як незаконного. Мало того, у Законі немає ані визначення, ані переліку нотаріальних процесуальних актів-документів, що мають постановлюватися нотаріусом як у результаті вчинення певної нотаріальної дії, так і з приводу розв'язання окремих процесуальних питань.

Зі змісту наведених норм з урахуванням положень ст. 39 Закону випливає, що нотаріальний акт не може вважатися законним, якщо постановлений із порушенням матеріальних чи процесуальних норм. Незаконність нотаріального акту має своїм наслідком його недійсність і зумовлює необхідність скасування вчиненої нотаріальної дії в судовому порядку. Однак чинне нотаріальне законодавство не розкриває змісту незаконності нотаріального акту, а також не передбачає наслідків його незаконності.

У літературі справедливо відзначалося, що правовою гарантією реалізації принципу законності в нотаріальному процесі є право на оскарження нотаріальної дії або відмови в її вчиненні [9, с. 57]. Питання дотримання закону нотаріусами також розв'язуються судом і в межах розгляду судових справ за позовами про визнання недійсними нотаріально посвідчених правочинів, нотаріальних свідоцтв, а також визнання такими, що не підлягають виконанню, виконавчих написів нотаріусів [10, с. 14]. І саме виходячи з потреб правозастосовної практики можна стверджувати, що необхідно законодавчо закріпити незаконність нотаріальних актів (поряд з їх необґрунтованістю) як підставу для визнання нотаріальних дій та актів недійсними.

Що стосується діяльності інших суб'єктів нотаріального процесу, слід зазначити, що в кожному конкретному випадку нотаріус та інші особи, які вчиняють нотаріальні дії, мають перевірити відповідність вимог або дій зацікавлених осіб і представлених ними документів закону. Реалізація зазначеного обов'язку зумовлена як загальними правилами, що застосовуються під час вчинення будь-якої нотаріальної дії (ст. 49, ст. 51 Закону), так і спеціальними правилами, що забезпечують дотримання законності під час вчинення конкретної нотаріальної дії (ст. ст. 54, 75 тощо).

У межах принципу законності слід звернути увагу й на незалежність нотаріуса. Чинне законодавство не містить норми, яка б закріплювала положення про те, що нотаріус є незалежним під час вчинення нотаріальних дій. Разом із тим абсолютно очевидно, що під час здійснення нотаріальної діяльності нотаріус керується тільки законом і жодні вказівки для нього не є обов'язковими, якщо вони стосуються змісту нотаріальної дії та не відповідають закону. Питання про правомірність вчинення нотаріальної дії або про відмову в її вчиненні розв'язує винятково сам нотаріус у межах законів, що підлягають застосуванню у випадку. Зважаючи на зазначені обставини, нотаріальне законодавство має містити твердження про те, що нотаріуси є незалежними у своїй діяльності й підкорюються тільки закону, діючи лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені законами України. Протиправний вплив на нотаріусів і втручання в здійснення ними своїх обов'язків не припускається та тягне за собою передбачену законодавством відповідальність.

Висновки. Виходячи з розуміння змісту законності як загальноправового принципу, все ж таки правила принципу законності в нотаріальному процесі слід розглядати, враховуючи специфіку змісту й завдань нотаріальної діяльності. Вимогу законності нотаріальних актів слід розглядати як складову частину змісту принципу законності в нотаріальному процесі, виділяючи її матеріально-правовий і процесуально-правовий прояви.

Матеріально-правовий прояв принципу законності полягає в правилах, згідно з якими нотаріус вчиняє нотаріальні дії, керуючись правовими нормами, що регулюють певні матеріальні правовідносини й має їх правильно застосовувати. Процесуально-правовий прояв вимоги законності полягає в тому, що порядок вчинення будь-якої нотаріальної дії точно врегульований законодавством і на нотаріуса покладено обов'язок дотримання нотаріальних процесуальних норм.

Як неправильне застосування норм матеріального права, так і порушення процесуального порядку вчинення нотаріальної дії можуть слугувати самостійною підставою для скасування нотаріального акту в судовому порядку, і це положення має віднайти відповідне нормативне закріплення. У зв'язку із цим можна запропонувати передбачити в нотаріальному законодавстві окрему норму, що містила б перелік принципів нотаріальної діяльності; закріплення змісту вимоги законності нотаріальних актів і наслідків її порушення.

Окремому самостійному унормуванню підлягають у нотаріальному законодавстві вимоги щодо незалежності й неупередженості нотаріуса.

Список використаних джерел:

1. Фріс І.П. До питання про принципи діяльності нотаріату в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Вип. 22. С. 121–124.
2. Комаров В.В. Принципи нотаріального процесу. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2003. № 1. С. 5–8.
3. Череватенко І.М. Принцип законності та обґрунтованості нотаріальних актів щодо посвідчення безспірних прав. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 5. Том 1. С. 151–156.
4. Нотаріат : підручник/ В.В. Комаров, В.В. Баранкова. Харків : Право, 2019. 416 с.
5. Фурса С.Я., Лисенко Л.С. Законність і обґрунтованість нотаріальних актів. *Вісник вищої ради юстиції*. 2011. № 1 (5). С. 174–185.
6. Рішення Новотроїцького районного суду Херсонської області від 20 серпня 2019 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83782163>.

7. Рішення Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області від 10 червня 2020 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89839908>.
8. Рішення Болградського районного суду Одеської області від 24 вересня 2020 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92001853>.
9. Долинська М.С. Основні принципи нотаріального процесуального права України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 55–58.
10. Баранкова В.В. Судовий розгляд справ, пов'язаних із нотаріальною діяльністю (частина 1). *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2015. № 2 (80). С. 8–21.

